



УДК 929Маркевич:378.4(477.74-21)

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.27

ПЕРШИЙ ІСТОРИК-УКРАЇНІСТ ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (ДО 175-РІЧЧЯ ПРОФЕСОРА ОЛЕКСІЯ МАРКЕВИЧА)

Синявська Олена,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Одеського національного університету

імені І. І. Мечникова

ORCID ID: 0000-0002-7247-3590

Стаття присвячена аналізу науково-педагогічної діяльності відомого одеського історика та громадського діяча Олексія Івановича Маркевича (1847–1903). В результаті дослідження, яке побудоване на аналізі історіографічних, нарративних та документальних джерел, з'ясовано, що його життя тісно пов'язане з Одеським університетом, який у 1865–1920 роках називався Новоросійським. Педагогічну діяльність Олексій Маркевич розпочав у 1870-х роках після завершення навчання на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету в Одесі, викладаючи історію та російську словесність в Одеському комерційному училищі, Одеському інституті шляхетних дівчат та Маріїнській жіночій гімназії. З 1880 до 1895 року він працював в Новоросійському університеті, активно займаючись науковою роботою і вдосконалюючи свої лекторські здібності. Перебуваючи під впливом концептуальних ідей Володимира Антоновича, Олексій Маркевич став істориком, який заклав основи українознавства в університеті у другій половині XIX ст., підготував і прочитав низку лекцій з історії України та південного регіону, пропагуючи позитивістські засади та народницькі ідеї. З 1884 року історик знаходився під наглядом поліції за свою лекційну діяльність і в 1895 році був звільнений з університету, офіційно – за «станом здоров'я», фактично – через спробу ввезення зі Львова до Російської імперії забороненої Емським указом нелегальної літератури.

Зроблено висновки, що науково-педагогічна діяльність займала одне з провідних місць в житті Олексія Маркевича. Він пройшов шлях від приват-доцента до професора університету, на основі наукових досліджень вдосконалив читання обов'язкових лекцій з історії, був першим істориком-україністом Одеського університету, який розробив і запровадив навчальні курси з історії південного регіону. Звільнення з університету перервало його університетську кар'єру, але не лекційну діяльність. До кінця життя він залишався блискучим викладачем та оратором, працюючи лектором в народних аудиторіях та виступаючи на публічних читаннях.

Ключові слова: історія, Олексій Маркевич, викладацька діяльність, Одеський університет, XIX – початок XX ст.

Syniavska Olena. First Ukrainian historian of Odesa University (to the 175th anniversary of professor Oleksiy Markevych)

The article is devoted to the analysis of scientific and pedagogical activity of the famous Odesa historian and public figure Oleksiy Ivanovych Markevych (1847–1903). As a result of the study, which is based on an analysis of historiographical, narrative and documentary sources, found that his life was closely linked to the University of Odesa, which in 1865–1920 was called the Novorossiysk University. Oleksiy Markevych began teaching in the 1870s after graduating from the Faculty of History and Philology of Novorossiysk University, teaching history and Russian literature at Odesa Commercial School, Odesa Institute of Noble Girls and Mariinsky Women's Gymnasium. From 1880 to 1895 he worked at Novorossiysk University, actively engaged in scientific work and improving his lecturing skills. Influenced by Volodymyr Antonovych's conceptual ideas, Oleksiy Markevych laid the foundations of Ukrainian studies at University in the second half of the 19th century, prepared and gave a series of lectures on the history of Ukraine and the southern region, promoting positivist principles and populist ideas. Since 1884, the historian has been under police surveillance for his lecturing activities, and in 1895 he was dismissed from the university, officially for "health reasons", in fact for attempting to import illegal literature from Lviv into the Russian Empire banned by the Ems Decree.

It is concluded that scientific and pedagogical activity occupied one of the leading places in the life of Oleksiy Markevych. He went from private associate professor to professor at Odesa University, improved his lectures on history on the basis of scientific research, and for the first time in the history of the university developed and implemented training courses on the history of the southern region. His dismissal from the university interrupted his university career, but not his lectures. Until the end of his life he remained a brilliant teacher and orator, working as a lecturer in public auditoriums and speaking at public readings.

Key words: history, Oleksiy Markevych, teaching activity, Odesa University, XIX – early XX centuries.

Вступ. «Одеса знала його чудово, він своєю діяльністю цілком належав їй», – так писав про відомого одеського історика та громадського діяча один із його сучасників [5, с. 84]. Своїм колегам-історикам, студентам і пересічним одеситам Олексій Іванович Маркевич (17 березня 1847 – 05 червня 1903 рр.)



був відомий як людина глибокої ерудиції та високої культури. Відома постать Олексія Маркевича і сучасним істориком: йому присвячені статті в енциклопедичних виданнях [14; 18], біоісторіографічні огляди, дослідження його наукової діяльності та історичних поглядів [9; 12].

17 березня 2022 року виповнилося 175 років від дня народження вченого. Це хороший привід не тільки згадати Олексія Маркевича як провідного історика Південної України, а і більш детально познайомитися з ним як викладачем і педагогом. Мета даної статті – проаналізувати науково-педагогічну діяльність Олексія Івановича Маркевича, який 15 років був викладачем Новоросійського університету (тепер – Одеського національного університету імені І.І. Мечникова) і був першим істориком-україністом університету. Для досягнення мети авторкою проаналізовані історіографічний доробок, нарративні та документальні джерела, зокрема, архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та Державного архіву Одеської області. Основні завдання дослідження: прослідкувати початок викладацької діяльності Олексія Маркевича в Одесі, дослідити його науково-педагогічну діяльність та тематику лекційних курсів в Новоросійському університеті, визначити причини звільнення з університету, розкрити формат та зміст його просвітницької діяльності.

Початок викладацької діяльності. Олексій Маркевич народився на Полтавщині і був представником старовинного роду Марковичів-Маркевичів. Він належав до гілки Федора Марковича, нащадком якого був і видатний український історик, етнограф, поет і музикант Микола Маркевич, автор знаменитої «Історії Малоросії».

Інтерес до гуманітарних наук проявився у Олексія Маркевича у 1860-х роках, коли він навчався в Ніжинському ліцеї кн. Безбородька. Там його більше цікавили історичні заняття, ніж юриспруденція. Саме там він знайшов свого першого наставника, професора Івана Лашнюкова, якому вдалося зацікавити здібного учня дослідженнями російської історії XV–XVII ст. В школі Лашнюкова, як слушно відзначав історик Іван Линниченко, Маркевич міг би впорядкувати і систематизувати свої знання, навчитися писати «non multa sed multum» [6, с. 15], але від'їзд професора з Ніжина зіграв вирішальну роль: Маркевич залишив ліцей і приїхав в Одесу, до Новоросійського університету, де, провчившись всього півтора роки вільнослухачем, успішно склав випускні іспити у 1869 році [10, с. 1869]. Наступні роки в його житті – викладацька діяльність в середніх навчальних закладах: він працював вчителем історії та географії в Таганрозькій гімназії, викладав історію та російську словесність в Одеському комерційному училищі, був вчителем російської словесності в Одеському інституті шляхетних дівчат та майже 10 років викладав історію в Одеській Маріїнській жіночій гімназії.

Одночасно з викладацькою діяльністю Маркевич активно займався науковою роботою. В 1874 р. він успішно склав іспити на ступінь магістра, а в травні 1879 р. – успішно захистив магістерську дисертацію в Університеті св. Володимира в Києві, опонентами від історико-філологічного факультету були призначені Володимир Антонович та Володимир Іконников. У цьому ж році Маркевич звернувся до ректора Новоросійського університету Миколи Головінського з проханням дозволити йому в якості приват-доцента читати курс російської історіографії. Перші – випробувальні – лекції «Историческая критика в трудах новейших русских историков» (за призначенням факультету) і «Удельная система» (за власним вибором) знайшли схвальний відгук університетських професорів, Вченої ради історико-філологічного факультету та Вченої ради університету і Олексій Маркевич отримав звання приват-доцента Новоросійського університету [10, с. 1880].

Університет. Науково-педагогічна діяльність Олексія Маркевича в якості університетського викладача заслуговує особливої уваги, він стрімко і впевнено просувався службовими сходинками, але при цьому залишався вірний своїм переконанням. Розпочавши університетську кар'єру читанням лекцій з історії Росії, історіографії та джерелознавства, чималу увагу вчений приділяв темам з історії України та краєзнавства, що все більше захоплювало його. Але це викликало занепокоєння керівництва, тим більш, що в першій половині 1880-х років прокотилася хвиля репресій щодо університетської спільноти.

Історіографам Одеського університету відоме листування попечителя Одеського навчального округу з міністром народної освіти щодо лекцій Олексія Маркевича. У листопаді 1884 р. попечитель Одеського навчального округу Петро Лавровський повідомляв міністра народної освіти Івана Делянова, що історико-філологічний факультет Новоросійського університету дозволив приват-доценту Олексію Маркевичу читання лекцій «История Юго-Западной Руси». Він вважав за необхідне запропонувати Маркевичу для лекційного курсу обрати іншу тему. Міністр звернувся до таємного радника, директора департаменту народної освіти Олексія Георгієвського щодо сумнівів попечителя про політичну благонадійність Маркевича. У своїй відповіді Георгієвський зауважив, що попечитель повинен знати ступінь благонадійності викладача, а за його наукові якості та зміст його лекцій повинен відповідати факультет. В результаті Делянов відповів Лавровському, що за університетським статутом 1884 р. дозвіл на



читання лекцій залежить від попечителя, а не міністра, а пропозиція обрати іншу тему для лекційного курсу не відповідає нормам існування приват-доцентури [11, с. 70]. Отак, ланцюжковим листуванням можновладців і вирішувалася доля науковців та викладачів. Для Олексія Маркевича ця справа завершилася благополучно, але вся його подальша діяльність автоматично потрапила під пильне око урядовців.

За роки викладання в Новоросійському університеті Маркевичем були прочитані лекції, які охоплювали майже всю історію України. І в цьому він був піонером на півдні загалом та в університеті зокрема. Він був особисто знайомий з видатним істориком Володимиром Антоновичем ще з часу захисту своєї першої дисертації та перебував під впливом його поглядів. В особистому фонді Маркевича, що зберігається в Державному архіві Одеської області, зберігся рукопис вступної лекції вченого до одного із його університетських курсів, в якому простежуються позитивістські засади та вплив народницької концепції Антоновича [3, спр. 76, арк. 2]. Українознавчою тематикою, на наш погляд, він захопився саме з легкої руки Володимира Боніфатійовича, який, як відомо, одним із перших став викладати історію українських земель з університетської кафедри.

Аналіз щорічних оглядів викладання в Новоросійському університеті дозволяє стверджувати, що в 1883/84 навчальному році Маркевич читав розроблені ним курси «История Юго-Западной Руси с XIII по XVI вв.» та «История Юго-Западной России до конца XVIII в.»; в 1885/1886 навчальному році – «История Юго-Западной России в XVII в. (время борьбы с Польшей)» та «Ознакомление с источниками и пособиями того же периода», в другому семестрі 1886/1887 навчального року – «История Юго-Западной России во II половине XVII в.»; в 1887/1888 році – «Чтение с комментарием повествовательных сочинений по истории Юго-Западной России XVI-XVII вв.» та «История Новороссийского края со второй половины XVIII в.»; в 1889/1890 навчальному році – «Историческая география и этнография Южной Руси» та «Внутренний быт Западно-Русского государства в первой половине XVII в.»; в 1893/1894 році – «История Новороссийского края во второй половине XVIII в.» [7]. Крім того, він проводив практичні заняття, на яких студенти знайомилися з джерелами і літературою до спецкурсів, та додаткові консультації. Його список рекомендованої студентам літератури досить широкий: твори Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький», «Гетманство Выговского», «Руина», «Мазепа»; Володимира Антоновича «Последние времена казачества на Правобережной стороне Днепра», Ореста Левицького «Внутренняя история Малороссии в половине XVII в.», Дмитра Бантиш-Каменського «История Малой России» та ін.

Багаті на зміст, живі, часто з тонким сарказмом проти абсолютизму і російського централізму, лекції Олексія Маркевича приваблювали молодь. Серед студентів, які слухали його лекції, були майбутні член Одеської молоді громади Дмитро Сигаревич, секретар Таврійської вченої архівної комісії Федір Лашков, громадський діяч Леонід Рубінштейн. І хоча в силу різних обставин Маркевич не створив своєї школи, все ж популярність його лекцій серед студентства була велика. За спогадами сучасників, він підтримував постійний зв'язок зі студентами, проводив вдома додаткові консультації, надавав їм змогу користуватися книжками зі своєї величезної бібліотеки [4, с.99].

Викладаючи в університеті, Олексій Маркевич продовжував наукову роботу. В жовтні 1888 р. він успішно захистив докторську дисертацію і вже в січні 1889 р. був призначений екстраординарним професором кафедри російської історії Новоросійського університету [2, спр. 16, арк. 119]. У цей час яскраво виявляється різноплановість та широта наукових інтересів Маркевича як історика. Він продовжував займатися дослідженням російської історії, розробкою джерелознавчих та історіографічних проблем, здійснював археографічні публікації. Разом з тим з кінця 1880-х років вчений віддавав перевагу вивченню історії південного регіону; його внесок в краєзнавчий рух важко переоцінити, адже він став першим історіографом Новоросійського університету, стояв біля витоків історіографічної дискусії щодо віку Одеси–Хаджибея, опублікував багато архівних матеріалів та низку статей з історії півдня України, склав змістовні біографії ряду своїх відомих сучасників. Цей аспект діяльності вченого вже досліджено в сучасній історичній літературі, зокрема, і авторкою даної статті.

Звільнення. В грудні 1894 р. виповнилося 25 років педагогічної та наукової діяльності Олексія Маркевича. Викладацька та наукова діяльність вченого була в розквіті, але в 1895 р. сталася подія, яка зіграла вирішальну роль у подальшому житті Олексія Маркевича та негативно позначилася на його академічній кар'єрі. Влітку 1895 р. Олексій Іванович разом з дружиною Любов Семенівною, повертаючись із відпочинку в Марієнбаді, зупинився у Львові у Михайла Грушевського, з яким підтримував дружні стосунки. Там він придбав багато нових українських книг для наукової роботи. Перетинаючи кордон Австро-Угорщини і Росії, він, як згадував Грушевський, «поховав деякі, більш небезпечні книжки до свого убрання. З того вийшла халепа, бо його обшукали, знайшли книжки і арештували» [1, с. 4]. Ось як описує цю «халепу» одеський громадівець, що був близько знайомий з Маркевичем, Євген Чикаленко: «Професор Маркович, ... купуючи українські книжки, розговорився з директором



книгарні. І висловився негативно про російський уряд, який забороняє українську літературу та ще й підпирає в Галичині зрадників свого народу, отих москвофілів. Це зараз було донесено до львівського російського консула, а той доніс далі. На границі Марковича потрусили уважніше, ніж завжди, і відібрали багато заборонених в Росії книжок» [17, с. 18].

Звернемося до архівних документів. Матеріали Жандармського управління міста Одеси свідчать про те, що 9 серпня 1895 р. на станції Волочиськ професор Олексій Маркевич з дружиною були затримані та взяті під варту у зв'язку зі спробою таємно провезти через кордон нелегальну літературу «злочинного політичного характеру». Серед конфіскованих у подружжя Маркевичів книг були твори Михайла Драгоманова «Листи на Наддніпрянську Україну», «Чудацькі думки про українську національну справу», «Віра і громадські справи», «Австро-руські спомини»; Пантелеймона Куліша «Хуторська поезія», «Староруські думки і співи»; Івана Нечуя «Просвіти»; примірники «Русалки Дністрової», твори Лассаля, Софії Ковалевської, Віри Засулич [15, спр. 489, арк. 3,6]. Вже в Одесі 16 серпня 1895 р. прокурором Одеської судової палати була відкрита справа по звинуваченню Маркевича у перевезенні через кордон забороненої літератури та проведено слідство. На квартирі вченого було зроблено обшук та вилучено з його бібліотеки твори Михайла Драгоманова, Тараса Шевченка, Петра Чаадаєва, Миколи Чернишевського, часописи «Громада», «Колокол», «Свобода» та ін. [16, спр. 2066, арк. 7–8]. В результаті дізнання був зроблений висновок: Олексій Маркевич звинувачувався в злочині по ст. 251 Уложення про покарання і брався під арешт строком на 3 місяці, після закінчення строку арешту він мав знаходитися під наглядом поліції [16, спр. 2066, арк. 23].

Від арешту Олексія Івановича врятувало втручання високих посадових осіб, зокрема, брата Володимира Маркевича, таємного радника, який працював в міністерстві юстиції, та сенатора Андрія Марковича (сина відомого історика Миколи Маркевича), заступника голови Імператорського Людинолюбивого товариства. 28 лютого 1896 р. Жандармське управління міста Одеси отримало розпорядження департаменту поліції та міністерства юстиції припинити «справу Маркевича» та відмінити міру покарання, встановивши додаткову цензуру за науковою літературою, яка надходила до Олексія Маркевича з-за кордону. Справа була закрита, але за наказом міністра народної освіти Івана Делянова Олексій Маркевич, який ще в 1884 році був визнаний «політично неблагонадійним» викладачем, 24 грудня 1896 р. був звільнений з Новоросійського університету «за станом здоров'я» без права читати лекції [3, спр. 2, арк. 42–43]. Так закінчився університетський період в житті вченого.

Публічні лекції. Примусова відставка стала великим ударом для Олексія Івановича. Він неодноразово звертався до міністра народної освіти з проханням повернутися до викладацької роботи в університеті. В 1896 р. вчений подав клопотання у вищій інстанції призначити його ординарним професором та дозволити читати лекції в університеті. «Така можливість для мене стане нагородою за моє 15-літнє сердечне служіння на благо Новоросійського університету» – писав він [3, спр. 133, арк. 1]. В 1903 р. Маркевич знову звертався до міністра з проханням зняти заборону на читання лекцій в університеті, але жодне його клопотання не було задоволено і на кафедру йому так і не вдалося повернутися. Лише частково опала була знята в кінці 1890-х рр., коли Маркевичу дозволили проводити публічні лекції та без додаткової цензури отримувати наукові видання.

Опинившись поза університетом, Олексій Маркевич продовжував працювати як лектор, активно займаючись просвітницькою роботою. В 1890-х роках великої популярності в Одесі набули народні читання, що проводилися Одеським слов'янським благодійним товариством. Увійшовши до складу товариства в 1887 р., Олексій Маркевич брав активну участь в його просвітницьких заходах. Найбільше популярних лекцій він прочитав в Одеській Народній аудиторії, яка була збудована на Старопортофранківській вулиці. Роботу Народної аудиторії очолював громадivecь Іван Руденко, лекції в ній читали, крім Маркевича, викладачі Новоросійського університету Олександр Кирпичников, Георгій Афанасьєв, Володимир Яковлев, громадивці Антін Синявський, Антін Крижанівський та ін. [8, с. 367].

Тематика популярних лекцій, прочитаних Олексієм Маркевичем, була досить широкою. У циклі його виступів в Народній аудиторії були лекції на літературні, історичні, краєзнавчі теми, в лекції на тему «На заре ХХ в.» він розмірковував над матеріальними і духовними здобуткам людства на зламі віків. Історик володів талантом цікаво і просто викладати величезний запас своїх знань. Сучасники відзначали колосальну пам'ять, начитаність і свободу слова вченого, що дозволяло йому майже без спеціальної підготовки читати лекції на будь-яку тему із області історії чи літератури.

Маркевич не обмежувався читанням лекцій в народних аудиторіях, він виступав і на загальнодоступних літературних вечорах, які влаштовували різні громадські об'єднання та благодійні організації. Як блискучий лектор він був відомий далеко за межами Одеси, з задоволенням їздив в інші міста з метою публічних виступів. Маркевич отримував запрошення від благодійних та просвітницьких організацій



прочитати лекції в Катеринославі, Кишиневі, Севастополі, Бендерах [6, с. 21] і завжди відкликався на такі запрошення.

Напружена наукова і громадська робота в останні роки життя Олексія Маркевича, постійні від'їзди далися взнаки на здоров'ї вченого. 5 червня 1903 р. він помер від інсульту. Йому було лише 56 років, попереду ще могли бути роки плідної діяльності. Після смерті історика започатковано клопотання назвати міську бібліотеку-читальню його іменем, але справа до кінця так і не була доведена через історію з арештом і звільненням з університету – відповідні документи зберігаються в Державному архіві Одеської області [3, спр. 139].

Висновок. Таким чином, науково-педагогічна діяльність займала одне з провідних місць в житті Олексія Маркевича. Розпочавши свою викладацьку діяльність після завершення навчання в Новоросійському університеті у статусі викладача середніх навчальних закладів Одеси, він за декілька років повернувся в *Alma mater*, здобувши статус університетського викладача. Реалії вищої освіти ХХІ ст. висувають низку вимог до сучасного викладача ЗВО – півтора століття тому університетський викладач також повинен був мати відповідність статусу та нормам. Олексій Маркевич пройшов шлях від приват-доцента до професора Новоросійського університету, на основі наукових досліджень вдосконалив читання обов'язкових лекцій з російської історії, вперше в історії університету розробив і запровадив навчальні курси з історії південного регіону. Саме він заклав основи історичної україністики в Одеському університеті в перший період його існування. Звільнення з університету (офіційно – за станом здоров'я, фактично – через політичну неблагойдійність) перервало його університетську кар'єру, але не лекційну діяльність. До кінця життя він залишався блискучим викладачем та оратором, працюючи лектором в народних аудиторіях та виступаючи на публічних читаннях.

Література:

1. Грушевський М. Памяти Олексія Маркевича. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. 1903. Т. 55. С. 1–14.
2. Державний архів Одеської області. Ф. 45 (Новоросійський університет). Оп. 8. Спр. 16.
3. Державний архів Одеської області. Ф. 150 (Особистий фонд О. І. Маркевича). Оп. 1. Спр. 2; 76; 133; 139.
4. Левитский А. Из студенческой воспоминаний. *Вестник воспитания*. Москва, 1906. № 8. С. 83–117.
5. Линниченко И. А. Алексей Иванович Маркевич: Биографические воспоминания и список трудов. Одесса, 1904. 48 с.
6. Обзорение преподавания в Императорском Новороссийском университете за 1865/66–1868/69, 1875/76, 1885/86–1904/05, 1908/09–1916/17. Одесса, 1885–1895.
7. Отчет о деятельности Лекционного комитета Одесской Городской аудитории за 1897–1900 гг. Одесса, 1901. 113 с.
8. Попова Т. Н. Алексей Иванович Маркевич: личность и творчество. *Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика*. Одесса : Бондаренко, 2017. С. 157–179.
9. Протоколы заседания Совета Императорского Новороссийского университета. 1869, 23 декабря; 1880, 27 марта.
10. Сватиков С. Г. Опальная профессура 80-х гг. *Голос минувшего*. 1917. № 2. С. 69–71.
11. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. Одеса : Астропринт, 2003. 116 с.
12. Синявська О. О. Олексій Маркевич – історіограф Одеського університету. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 29. Одеса : Друкарський дім, 2020. С. 210–222.
13. Синявська О. О. Маркевич Олексій Іванович, 1847–1903. *Одеські історики*. Т. 1: початок ХІХ – середина ХХ ст. Одеса : Друкарський дім, 2009. С. 226–229.
14. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 385 (Жандармське управління м. Одеси). Оп. 1, т. 1. Спр. 489.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 419 (Прокурор Одеської судової палати). Оп. 1, т. 2. Спр. 2066.
16. Чикаленко Є. Х. Спогади (1861–1907) : док.-худ. вид. / передм. В. Шевчука. К. : Темпора, 2003. 416 с.
17. Ясь О. В. Маркевич Олексій Іванович. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Markevich_O_I (дата перегляду: 27.03.2022).